

"ארז" הרצל במוצא (אוסף ליאו קהאן,
ארכיון התמונות יד בן-צבי)

זכרו של הרצל
בין האישי לציבורי

ממוצא ועד טריניידד

לביא שי

(אוסף ד"ר מוטי פרידמן)

למוקדי עלייה לרגל בעבור יהודים-ציוניים, שהצטלמו בהם כביטוי להזדהותם עם הסמל הלאומי. כך שימש קברו של הרצל בווינה אתר עלייה לרגל בין שתי מלחמות העולם, ולאחר העלאת עצמותיו ארצה ב-1949 הועתק מנהג זה להר הרצל בירושלים.

חזון על גבי גלויה

סוג אחר של הנצחה חזותית היו תמונות ואיורים של הרצל, שהופיעו בין השאר על גבי גלויות דואר ובעיתונים, ואפשרו להביא את בשורת הציונות לכל רחבי העולם היהודי. גלויות הדואר הייתה אמצעי יעיל במיוחד: עלותה הנמוכה והאפשרות לשלב בה דימויים חזותיים הביאו בראשית המאה ה-20 לשימוש נרחב ומגוון בגלויה לפרסום שיווקי ולחינוך אמנותי, היסטורי ועוד. גם ארגונים ציוניים השתמשו בגלויות הדואר לצורכי תעמולה וקידום הרעיון הציוני. חברות כגון "ציון", "צנטראל" ו"לבנון" הפיצו על גבי הגלויות תמונות של המושבות ששגשו בארץ ישראל ואת דיוקנם של אישים ציוניים, בהם ביאליק, וולפסון, ויצמן והרצל. דיוקנאות המנהיגים מחד גיסא, והיישובים בארץ ישראל מאידך גיסא, היו ל"סמלים איקוניים" של הרעיון הציוני ומתווי הדרך להגשמתו.

דמותו של הרצל בגלויות בולטת מאוד: בין הדימויים השונים ש"הודבקו" לו בולט הדימוי של חוזה המדינה על המרפסת המפורסמת בבזל, והדימוי שהשווה אותו למשה רבנו, הצופה מהר נבו או מוביל את עמו במדבר לארץ המובטחת – היא "מדינת היהודים".

השימוש בדמותו של הרצל כסמל ציוני התפשט גם לסוגים נוספים של מדיה חזותית, כבר בראשית המאה ה-20. כך הופיעה דמותו על רקע קינה על מותו שכתב נפתלי הרץ אימבר, ובמיקרוגרפיה של "מדינת היהודים" ביידיש. בוריס שץ, מייסד בית הספר לאמנות בצלאל, פיסל תמונת תבליט בדמותו של הרצל כחלק מסדרת תבליטים המתארים דמויות יהודיות טיפוסיות, ותמונות דיוקן שלו – ממוסגרות או ארוגות על שטיחים וגובלנים – היו

כבר למעלה ממאה שנה מרחפת דמותו של הרצל על התנועה הציונית שייסד ועל העם היהודי בארץ ישראל ובתפוצות. פעילותו לוותה בהילה של ראשוניות וזכתה לתיעוד ולהנצחה מקיפים כבר בחייו, אך בעיקר לאחר מותו. ברשימה קצרה זו ישורטטו בקווים כלליים היבטים שונים של שימור, תיעוד והנצחת פעילותו, מורשתו ודמותו של הרצל במאה השנים האחרונות.

פעילותו של הרצל זכתה להנצחה מקיפה למדי כבר בימי חייו, גם ביזמתו הוא. בולט בהקשר זה תיעוד המסע שערך לארץ ישראל בסתיו 1898 במטרה לפגוש את קיסר גרמניה, וילהלם השני, ולקבל את תמיכתו ברעיון הציוני. אחד ממלווייו של הרצל ומנהיג ציוני בזכות עצמו – דוד וולפסון – הנציח את הביקור במצלמתו. בין השאר הונצחו ביקורו בבית הספר החקלאי מקווה ישראל, ושהותו בבית מארחיו הירושלמים – משפחת שטרן. במקרה אחד, לפחות, נעשה שימוש בפוטומונטאז', כדי לשפר את הדימוי החזותי, שבמקור לא היה מוצלח כל כך...
עדות נוספת לביקורו של הרצל בארץ הוא העץ שנטע במוצא, כסמל להתחדשות הלאומית של היישוב העברי בארץ. בתודעת היישוב נתקבע העץ כ"ארז הרצל", אך תצלומים מ-1912 ובדיקות בוטניות הוכיחו כי מדובר דווקא בברוש... אתר הנטיעה הפך עד מהרה למקום עלייה לרגל של חלוצים, עד שנגדע בראשית מלחמת העולם הראשונה. במקום ניטעה לימים חורשת אורנים והוקם בית המרגוע ארזה, וראשי היישוב והמדינה נהגו לנטוע במקום שתילי עצים, כהמשך למסורת שייסד הרצל.
כמו "ארז", גם אתרים נוספים שנקשרו בהרצל הפכו

נטיעת גן הרצל בחצר כנרת, 1910 (ארכיון התמונות יד בן צבי)

"בנימין זאב" או השם "הרצל" אף ניתנו כשם פרטי לילדים בארץ ובחו"ל, בקרב אשכנזים ומזרחים כאחד.

הנצחתו של הרצל לא נעצרה בגבולות ארץ ישראל, ויהודים שהעריכו את תרומתו של הרצל לעם היהודי הביאו לקריאת רחובות על שמו גם בעולם החדש שהיגרו אליו: כך, למשל, משפחת אוורבון הביאה לקריאת רחוב ב-Petit Valley שבטרינידד בשם שדרות תיאודור הרצל, ולאחרונה אף הוחלט על קריאת רחוב בבורלי הילס על שמו. ספינת מפרשים ששימשה להכשרה ימית של נוער בית"ר בגולה ושפעלה בין 1935 ל-1939 ברחבי הים הבלטי נשאה את השם "תיאודור הרצל", ולאחר קום המדינה נקראה על שמו ספינה של "צים".

הנצחה אישית וממלכתית

רבים מן התצלומים המעידים על הנצחתו המגוונת של הרצל מקורם באלבומים פרטיים. העובדה שברשות אנשים נמצאו תצלומים של הרצל או אתרים הקשורים בשמו, משמעה שאנשים ניכסו לעצמם סממני זיכרון וזהות ציונית ציבורית, ושילבו אותם במרחב הפרטי של חייהם כאמצעי להגדרת זהותם.

לאחר קום המדינה קיבלה הנצחתו של הרצל אופי ממסדי, ובשנה הראשונה לעצמאות נערכו דיונים שונים על הדגל ועל הסמל של המדינה הצעירה, כאשר בשני המקרים הציעו אישים שונים לעשות שימוש בשבעת הכוכבים שהציע בשעתו הרצל לדגל העתידי. לבסוף נדחו ההצעות, והמקום המזוהה ביותר עם הצעתו זו של הרצל הוא דווקא קניון שבעת הכוכבים בהרצליה...

בשנת 1954, במלאת 50 שנה לפטירתו, הנפיקה המדינה בול לזכרו, ודיוקנו התנוסס במשך שנים רבות על אחד משטרות הכסף הנפוצים במדינה ("הרצלים"). במשך שנים צוין בדרכים שונות ובטקס ממלכתי יום פטירתו, החל בכ' בתמוז, ובשנת 2004 נחקק חוק "יום הרצל" ביום הולדתו ב' באייר, המהווה מדי שנה הזדמנות מחודשת לעסוק בדמותו ובזכרו.

מקובלות מאוד בתקופת היישוב על קירות בתים פרטיים ומוסדות ציבור.

להנצחת פעילותו ומורשתו של הרצל נתווסף בהמשך גם ממד אישי יותר, באמצעות שימור פריטים מוחשיים שהיו חלק מחייו: כך נשמר חדר העבודה של הרצל בווינה, כמו גם מסמכים בכתב ידו ועוד (כיום מצוי ארכיונו של הרצל בארכיון הציוני, ואילו חדר עבודתו שוחזר ב"מוזיאון הרצל" שבהרצל). לשימור מסוג זה שייך גם "חדר הרצל" בבית משפחת שטרן בממילא, שבו שימרו בני המשפחה במשך עשרות שנים את החדר שבו ישן הרצל בביקורו בארץ בשנת 1898. בית זה עמד לימים במרכזה של סערה ציבורית, כאשר עם הריסת שכונת ממילא החליטה עיריית ירושלים להרוס גם את בית שטרן, שנבנה מחדש לפני שנים אחדות כחלק מקניון ממילא החדש, ובמרתפו מוצגים תצלומים ותעודות על ביקורו של הרצל במקום.

מכירת ועד חולדה, וברחבי העולם

היבט בולט נוסף של הנצחת הרצל היה במרחב הגאוגרפי הממשי, וכלל קריאת שמות רחובות, שכונות, יישובים, מוסדות וחורשות על שמו של הרצל. גם תהליך זה החל שנים ספורות לאחר מותו, ומתאפיין בראשוניות רבה בקשר שבין פעילות בתחום ההתחדשות הלאומית בארץ לבין הנצחת שמו של הרצל. כך, כידוע, נקרא בית הספר התיכון העברי הראשון בעולם "הגימנסיה העברית הרצליה". המוסד, שהוקם ביפו בשנת 1905, עבר בשנת 1910 לרחוב המרכזי של אחוזת בית (לימים תל אביב) – רחוב הרצל. שכונת מגורים ראשונה נקראה על שמו כבר בשנת 1907, עת הוקמה במעלה הכרמל שכונה יהודית ראשונה על ידי "אגודת אחים" (לימים חלק מהדר הכרמל), ואילו המושבה שהוקמה בשרון הדרומי ב-1924 נשאה את השם הרצליה. היער הראשון שנטעה הקרן הקימת לישראל בשנת 1907 בסמוך לחוות חולדה, נקרא אף הוא "יער הרצל".

פעולות ההנצחה פוזרו בכל רחבי הארץ וניקדו אותה בזכרו של הרצל: בשנת 1910 התכנסו פועלי הגליל לחצר כנרת כדי לנטוע את "גן הרצל" במקום, וכמה בתי מלון שהוקמו בשנות ה-20 וה-30 נשאו את השם "הרצליה". רחובות מרכזיים רבים ביישובים יהודיים נקראו על שם חוזה המדינה, והשמות

דיוקן הרצל במיקרוגרפיה (מאוסף "ד"ר מוטי פרידמן)

תמונתו של הרצל על קירות בתים פרטיים ומוסדות ציבוריים בארץ ובחו"ל, בקרב אשכנזים ומזרחים כאחד.

היבט בולט נוסף של הנצחת הרצל היה במרחב הגאוגרפי הממשי, וכלל קריאת שמות רחובות, שכונות, יישובים, מוסדות וחורשות על שמו של הרצל.

שמותיהם היהודיים של ההוגים הציוניים

הקריאה ליצירת בית לאומי לעם היהודי, הושפעה בין השאר מרעיונות רומנטיים שנפוצו באירופה ומתהליכים שונים של התעוררות לאומית שהתרחשו באמצע המאה ה-19. בהמשך, כידוע, קיבלה הקריאה חיווק של ממש מבנימין זאב הרצל, שתרם להתגבשותה של התנועה הלאומית-הציונית ולהגדרת מטרתיה. ואולם, בצד גישתו של הרצל נוצרו השקפות ואידאולוגיות אחרות

אחד מאבותיו הראשונים. בהמשך צמחה "הציונות המעשית", שהטיפה לאמנציפציה של העם היהודי ולקביעת עובדות עצמאיות בשטח: גאולת קרקעות, עלייה לארץ והתיישבות בה. האישים הבולטים שהטיפו לגישה זו היו יהודה לייב פינסקר ומשה לילינבלום. פינסקר (1821-1891), שגל פרעות ביהודי רוסיה הבהיר לו שהאנטישמיות היא

ראשי הזרמים הדתיים שתמכו בעלייה לארץ ישראל ובהתיישבות בה, התלכדו סביב גישות שונות של "ציונות דתית", שראתה בלאומיות היהודית פועל יוצא של תורת ישראל וקבעה שהשגת הריבונות היהודית תבוא תוך שילוב של "עם ישראל, תורת ישראל וארץ ישראל". בין מנהיגי הציונות הדתית היו הרבנים צבי הירש קלישר, שמואל מוהליבר, יצחק יעקב ריינס

בנוגע לדרך להגיע למטרה המשותפת. במאמר זה יתוארו הזרמים השונים והדמויות המייצגות אותם, תוך התייחסות למקור שם משפחתם. מעניין לציין שבשמותיהם של ההוגים השונים, אפשר למצוא כמעט את כל אופני יצירת השמות שפורטו במאמר הפותח של מדור זה ("עית-מול" 183): מקום הלידה או הפעילות, שם האב או האם הקדמון/ית של המשפחה, משלה היר של האב המייסד, האזור שבו חיה המשפחה, שם של חיה, חפץ או מתכת, או לפי הכינוי המאפיין את האב הקדמון.

עוד לפני הציונות, שאפה "התנועה הטריטוריאליסטית" להשיג טריטוריה עצמאית ליהודים במקום כלשהו. כך, למשל, ניסה מרדכי עמנואל נח להקים מדינה יהודית במדינת ניו יורק, ואפילו הרצל עצמו הציע לימים את "תכנית אוגנדה", אם גם רק כ"מקלט לילה". מרדכי עמנואל נח (1851-1875), מהוגי הרעיון, היה עיתונאי, דיפלומט, מחזאי ושופט. שם משפחתו, "נח", נגזר מהשם הפרטי של

מחלה ממושכת ותמידית, חיבר את ספרו "אוטואמנציפציה", ובו טען שהפתרון למצוקה היהודית חייב לבוא מהעם היהודי עצמו. שמו, פינסקר, מציין את העיר פינסק, כשם ש"ברלין" הוא אדם שמוצאו או פעילותו בברלין. ממקור זה נגזרים גם שמות נוספים: "פינסקי", "פינצ'וק" ו"פינס". לעומתו, השם "לילינבלום" (Lilienblyum, Lily+Blume), משמעו פרח החבצלת או השושן (כשם ש"בלומנפלד" משמעו שדה + פרחים). זרם אידאולוגי נוסף כונה "הציונות הרוחנית", שאותו ייצג אחד העם, שטען שלצורך התגשמות התחייה הלאומית דרוש מרכז רוחני בארץ ישראל, שיחנך את תפוצות העם ויפעל נגד סכנת ההתבוללות. ארץ ישראל, לדעתו, אין מטרתה לפתור את השאלה הקיומית והכלכלית של היהודים, או לשמש מקלט פיזי, כי אם לפתור את הבעיה הרוחנית והתרבותית של העם. "אחד העם" הוא שם העט של הסופר אשר צבי גינצברג (1856-1927). השם "גינצברג" מקורו בעיר Günzburg בבווריה שבגרמניה.

ומאוחר יותר אברהם יצחק הכהן קוק. השם קלישר מקורו מהעיר קאליש שבפולין (כשם שטולֶטְנוֹ בא מ"טולדו"). השם "מוהליבר" מקורו מהעיר מוהילוב שבביילורוסיה, אם כי יש הקובעים שהמקור הוא במקצוע ה"מוהל" (כשם שהמקצוע "בנאי" = "עמר" (בערבית), יצר את שמות המשפחה הללו). השם "קוק" נובע משם המקום Kuki, כיום Novo Allexandrovsk, הסמוכה לקובנה. משפחת "ריינס", לעומת זאת, נקראה על שם אם סבתו של הרב יצחק יעקב ריינס. שמה של הרבנית בעברית היה מֶלֶכָה = Regina בלטינית = Reina בספרדית = רֵיִינָה בידיש. "הציונות הסוציאליסטית" הייתה אידאולוגיה נוספת, שמיזגה בתוכה ערכי ציונות וסוציאליזם, ושהוגי הדעות העיקריים שבה היו משה הֶס, נחמן סִיֶקִין ודב בר בורוכוב. משה הֶס (1812-1875) היה סופר והוגה דעות, שהשקפתו הסוציאליסטית דרשה להחזיר לחיים פוליטיים את הבסיס המוסרי שבמסורת ישראל ואת החקיקה הסוציאלית השקועה בתורה: שבת, שמיטה, יובל ועוד.